

ГЛАСЕЖ И РАЗВОЙ НА Ъ

Благой Шклифов

(България, София 11–34, ж.к. "Младост-1", бл. 73, вх. 9, ап. 52)

В българската езиковедска наука досега не е водена дискусия за уточняване гласежа на ъ. В "Граматика на българския език" (София, 1964, 86) Ст. Стоянов констатира: "В старобългарския език е имало широк преден гласен звук, отбелязван с кирилската буква ъ (ятъ) и с глаголическата А. Този звук е наподобявал изговора на й+а (йа), което се потвърждава от факта, че в глаголическата азбука съществува една буква А за означаване на звуковете, отбелязвани с кирилските букви ъ и я. [...] Смята се [...] в науката, че произношението на ъ като [ê, ä] до XI век е било общобългарско, макар че някои факти се противопоставят на такова допускане". Съмненията на Ст. Стоянов не са без основание. Като вникнем по-дълбоко, ще установим, че глаголическата графема А е лигатура, която отговоря на гръцкото буквосъчетание ια в ударено положение (διὰβολος), на ια в неударено положение (διὰβολῃ), но би могло да съответствува и на ἰᾱ (δημοκρατίᾱ), тъй като в старобългарски не се отбелязва нито ударение, нито интонационна дължина. Следователно глаголическата лигатура А би могла да има две звукови стойности: йá и йа. Лигатурата ъ сигнализира дифтонг от преден ред: и°. Очертанията на ъ се състоят от ъ, пресечен с черта, която наподобява обърната гръцка буква ι. И глаголическата лигатура А, и кирилската следователно сочат и-начало в звукосъчетанието. Това е ключът към разгадаване на тяхната същност. Дори в микродиалекта, въз основа на който е създадена глаголическата азбука, дифтонгoidът ъ (и°) да беше се развил в йá, пак е налице начален и-компонент: и > й, а не предходна мекост. Ако и двете славянски азбуки бяха създадени върху една и съща диалектна основа, нямаше да има разлика в отбелязването на този звук. Разсъжденията на И. Гълъбов, че глаголическата азбука е създадена преди кирилицата, са

приемливи.¹ Развойните процеси не протичат едновременно. По всяка вероятност през IX век в Солунско *иѣ* се е развило в *иѣ* или *иѣ́*, явление, което по-късно става характерно и за източните говори.

При разглеждане характера и развоя на *ѣ* (*иѣ*), досега неточно отбелязван с *ѣ́*, не бива да се предполага предходна мекост, тъй като не става дума за мека съгласна + *ѣ*, а за дифтонгоид с начален *и*-компонент. Днешното формално становище за мекост при съгласните фонemi не може да бъде пренасяно върху състоянието на консонантната система през старобългарския период. Въз основа на състоянието на еквивалентите на *ѣ* в славянските езици и диалекти днес може със сигурност да се констатира, че *ѣ* в езика на старите славяни е бил дифтонгоид *иѣ*, състоящ се от преден вокал *и* и *е*-призвук. Тъй като основният компонент, носещ ударение или интонационна дължина е бил *и*, той е бил напрегнат, а вторият компонент е бил само *е*-призвук, наподобяващ задноучленено *ь*. Поведението на задноучленените съгласни *к*, *г*, *х* пред *ѣ* недвусмислено подсказва, че *ѣ* е предноучленен дифтонг с основен компонент *и*: *чловѣкъ*, *богъ*, *доухъ* (им.п. ед.ч.) – *чловѣцѣ*, *бозѣ*, *доусѣ* (местн.п. ед.ч.). Ако *ѣ* е имал широк характер, щеше да бъде задноучленен, близо до полето на *к*, *г*, *х*, а те не биха се прегласили от най-задни в предни. Така например същите остават непроменени пред задноучленения вокален звук *ьг*: *ржкы*, *ногы*, *грѣхы*.

Тази постановка се потвърждава също така и от сегашните застъпници на дифтонга – в украински *і* (*ді́д*, *сі́но*, *хлі́б*), наличие на *и*, *и́је*, *је* в сърбохърватски, на *í* < *ie* (*víra*, *vím*) в чешки. В лужишките езици е налице дифтонг *іе*. Полските якавски форми и прегласът на *ѣ* в *іе* в руски пак говорят за дифтонгоид с и-начален компонент, който в резултат на премет на ударението се е прегласил в *і*. Пръв А.А. Шахматов обръща внимание на дифтонгоидния характер на *ѣ* като го риконструира в *іе*. Такъв дифтонг

---

¹ И. Гълъбов, Старобългарски език с увод в славянското езикознание. София, 1980, 42–53.

гоид си среща и в архаични руски говори: л'йес, с'йел, както и и.²

Историческият развой на дифтонга и^е (ѣ) е добре проследен от Р. Бошкович в "Основы сравнительной грамматики славянских языков" (Москва, 1984, 43–48). Докато концепцията му за развоя на ѣ в сърбохърватския и в другите славянски езици е на научна висота, в пассажа посветен на българския и старобългарския, се забелязва липса на причинно-следствен подход при разглеждане на явлениято и неправилно отношение към българската езикова територия.

Застъпниците на ѣ в българските диалекти в ударено положение са три: ѡа ('а), ѣ, е, факт, който ни дава основание да твърдим, че историческият път на развитие е сложен и е резултат на нееднакво функциониране на учленителната инфраструктура в говорните области и нееднакво въздействие на акомодацията, която от своя страна оказва силно влияние върху нея. Всеки дифтонг има силен и слаб компонент. Иначе би си получило съчетание от две равностойни гласни. Прегласът на задноезичните к, г, х в предни ц, з (s), с пред ѣ (ржцѣ, нозѣ, доусѣ) изисква преден гласеж на този дифтонг. Този гласеж обаче не може да бъде само и, тъй като за този звук е имало отделен буквен знак н. Също така се изключва възможността за съществуването на друго предно е освен е. Ако се съгласим с досегашните твърдения, че ѣ е била широка предна гласна³ – т.е. по-широка от е (!?), ще са нужни научни доказателства, които да сочат, че е е била тясна. Не е възможно гласната

---

² Н.И. Букатевич, С.А. Савицкая, Л.Я. Усачева, Историческая грамматика русского языка. Киев, 1974, 96–99; К.В. Горшкова, Г.А. Хабургаев, Историческая грамматика русского языка. Москва, 1981, 41–42; Русская диалектология (под редакцией П.С. Кузнецова). Москва, 1973, 255–260.

³ Поместената в труда на Г.А. Хабургаев "Старославянский язык" (Москва, 1974, 88) таблица на гласните в старобългарски език (съставена въз основа на особености в артикулацията) не отговаря на реалното фонетично състояние. Не могат да функционират три предноучленени гласни е (е, ѡ, а). Гласните ѡ и а са задноучленени с наличие и отсъствие на носовост, дифтонгът ѣ – предноучленен, ѡ задно, а не средно, ѣ е била ниска лабиална, задна, а не средна гласна.

да е широка, наподобяваща *а* и същевременно да е предноучленена. Задноучленена широка гласна *е* е съществувала в старобългарски език. Състоянието в нашите диалекти и в сърбохърватския език подсказва, че *ъ* в така наречената силна позиция е била широко *е* (задноучленено). Иначе не би се прегласило в задна гласна при това в ударено положение: *ден, дън, дан*. Гласната *а*, която е била задноучленена, също е имала по-широк характер от *е* (предноучленено). Гласните *а* и *ъ* са се различавали само по наличие и отсъствие на носов призвук.

Гореизложената постановка изключва възможността *ѣ* да се определя като широка гласна *е*, определение, което само по себе си в никаква степен не уточнява същността на гласежа на *ѣ*. Славянските топоними в гръцките заемки имат субстратен характер. Те отразяват диалектно състояние до еленизирането на българското население, процес, който е протекъл много по-късно от старобългарския период. А така също фонетичният им облик не може да не е бил приспособен към учленителните възможности на приемащия език. В тези топоними на мястото на *ѣ* се срещат *а*, *а* и *е*, явление познато за българските диалекти.⁴

Промените настъпили при *ѣ* не са явление изолирано в историята на българския език. Останалите силно напрегнати гласни *ж*, *а*, *ъ*, *ь* също така се прегласят, губи се интонационната дължина, възникват различни типове акцентоложки системи, появява се определителна морфема, настъпва разлагане на падежната система. Поради придържане към традицията само отделни са регистрираните случаи на отклонение след твърдите съгласни *ц*, *з* (*з*),⁵ които говорят за следните промени: *ѣ* > *ѣа* > *ѣа* и елизия на *ѣ* след споменатите съгласни (*цало, блаза*), явление, което и днес се среща и в яковски говори: *ца́да, ца́л-ден, блаза́-му* – Сарая, Пазарджишко.

Наличието на две букви, които обозначават вокали с различен гласеж, в двете старобългарски азбуки свидетелствува, че още

⁴ Вж. И. Гълъбов, Избрани трудове по езикознание. София, 1986, 247.

⁵ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език. София, 1963, 107.

през IX век в едни говорни области се запазва стария гласеж на ѣ (й^е), а в други е вече налице развоен процес (А // *йа*). През по-късен период в цялата българска езикова територия е-компонентът се преглася в а (*йа*), променя се структурата на дифтонгоидното а чрез премет на ударението върху него и така се образува съчетание *и + а* – слабонапрегнатото *й* и по-предноучленено а, явление, характерно и сега за източнобългарските говори и за някои западни (Бобошица). Преглас на неударена гласна е, *ие* в а, *иа* съществува и днес в някои източни и западни говори, също така и в руски диалекти. Това явление се развива много по-късно от прехода на *й* в *йа*. Това личи и от редуването *е* // а (*е* – неударено е в по-ниско положение в посока назад) в говора на с. Черешница, Костурско: *рѡдѣн* // *рѡдан*, *стра̑шѣн* // *стра̑шан*, *зѣлѣн* // *зѣлан*, *гѡлѣм* // *гѡлам* и др. В долновардарските говори, които стигат чак до Солун, гласната е в следударена позиция се преглася в а, пред *и* и *е* в *иа*: *дѣта*, *сѣма*, *мѡра*, *магѡра*, *ѡн пи̑я*, *ѡн кри̑я*, *ѡн пѣ̑я*. В подбалканските диалекти гласната *ие* дори и *ии* предимно в следударено положение също се преглася в а като запазва слабата йотация: *сри̑ѣдиан*, *ди̑ѣвиар*, *би̑ѣдиан*, *глад̑иан*, *шари̑ан*, *кѡри̑ан*, *Сли̑виан*, *чѣри̑ан*, *мѣ̑чан*, *прѡ̑виан* // *прѡ̑иан*, *пѣ̑пиал*, *гн'ѡздо*, *тѹрчан*, *ий̑стиана* и др. (с. Недялско, Ямболско).⁶

Какво е характерно за акомодацията *й + а*? Тъй като гласната а е подчертано широка – най-задна и най-ниска, а *й* се учленява при тесен проход между средната част на езика и палатума, те взаимно се приспособяват. Гласният звук а измества по-напред учленителното си поле (по-предноучлененото а по международната славистична транскрипция се отбелязва с точка отдолу [ạ]). Досегашната практика в българската диалектология с точка под широките гласни в неударено положение да се отбелязва така наречената полуредукция е излишно, тъй като неудареното

⁶ Транскрипцията, която се ползува тук, не отразява досегашните виждания за мекостта при съгласните в българския език. По въпроса вж. Б. Симеонов, Към въпроса за броя на фонемите и техния състав в съвременния български език. Сб. Съвременна България, том 5. 1984, 49–56.

положение на широките гласни само по себе си изразява това състояние. Проходът при учленението на *й* се разширява и езикът само със страните си едва докосва горните кътници. По този начин се получава слабонапрегната съгласна *й* (*и*), която има придихателен характер. Тази констатация е в пълно съзвучие с изложеното в "Граматиката на съвременния български книжовен език" (София, 1982, 130–131) за поведението на *а* след шушкави съгласни и след т.н. мека съгласна. Но се твърди неправилно, че "гласната [а] след мека съгласна получава в началната фаза на звученето си е-призвук, който обаче не създава слухово впечатление за дифтонгоидност: *бял* [б·ал], *място* [м·áсто], *сянка* [с·ánка], *хиляда* [хил·áда], *поляна* [пол·ána], *седя* [сед·á]. Началният призвук може да бъде с *й*-окраска. Той се получава най-вече, когато изговорът на цялата дума е по-наблегнат, та по този начин се подчертава *и*-елементът в звученето на гласната [а]. Именно в тези случаи се създава слухово впечатление за дифтонгоидност, т.е. не за свързване на мека съгласна с гласна [а], а за свързване на твърда съгласна с [й] и гласна [а]: *б^тал*, *д^тал*, *с^танка*, *л^татна*, *сн^так*" (с. 131).

1. Е-призвук няма, а има сближаване на учленителната зона с тази на *й* и по този начин учленението на *а* се доближава до това на *й*, което е близко до учленителното поле на *е*. 2. Когато говорът е по-наблегнат не *и*-елементът се подчертава в звученето на гласната *а*, а съгласната *й* се произнася напрегнато и гласната *а* без да променя учленителното си място. При такова звукосъчетание челюстният ъгъл е значително по-широк. По този начин якат носителите на западните говори на книжовна норма. Това явление е характерно и за руския език при съчетание на съгласна с *й* + гласна. Постановката на Б. Симеонов важи и за руския език. 3. Алвеолната съгласна *н* пред *и* + *а* се превръща в палатална и не може да се отбелязва дори условно с *й*, а със знак за мекост – *н'*. Сонорната *л*, която по място на учленение е алвеодентална, не може да се съчетава с *й*, тъй като при такава позиция тя автоматически се превръща в алвеолна, т.е. в *л*. Мека съгласна *л* (*л'*) в българския книжовен език няма, тя се среща само в диалектите в крайна позиция или пред съгласна: *сól'* – *сól'та*.

Прегласът на ъ в $\text{и}^{\text{а}} > \text{и}^{\text{я}}$ в миналото е бил характерен и за западните говори. В посочената говорна област този процес се е развил по-рано и съответно по-рано е започнала трансформацията му в ѣ и е . Затова свидетелствува българската топонимия в гръцките земи, отбелязването на ъ с Δ в глаголицата, българо-гръцкият речник от XVI век от с. Богацко, Костурско⁷ и сегашните диалектни особености (якане) в солунските села Сухо, Висока, Зарово и Корчанските микродиалекти на Бобошица и Дреновяне.

С течение на времето учленителната инфраструктура дава друго решение на това междинно положение ($\text{и}^{\text{я}}$), като измества фонацията малко по-назад или по-напред и при двете положения настрани от зоната на й . И така $\text{и}^{\text{я}}$ се преглася в ѣ (задноучленено е) или в е . Състоянието на българския субстрат в румънски език свидетелствува, че и в заддунавските райони е бил реализиран преглас на $\text{и}^{\text{я}}$ в ѣ , звук несвойствен за румънския език, и чрез дифтонгоид ѣя в ѣа (veas), срв. $\text{сеа} \parallel \text{сѣа}$, $\text{деа} \parallel \text{дѣа}$ (Долна Преспа). С.Б. Бернштейн в "Разыскания в области болгарской исторической диалектологии" (Москва, 1948, 100) пише: "Контакт коренного славянского населения Валахии с валахами может быть отнесен к XII–XIII вв. Нет никаких данных, которые бы могли привести исследователя к выводу, что до XII в. на территории Валахии были валахи. К XII–XIII вв. относится начало того процесса, который лишь через несколько столетий привел к ассимиляции славянского населения". Следователно това явление е много късно и не може да отразява стар гласеж на ъ , както се твърди в някои пособия.⁸

Сегашното положение на застъпника на ъ в източните говори с редуване на $\text{и}^{\text{я}} \parallel \text{ѣ}$ е междинно. Тенденцията към пълен преглас в е се задържа от книжовната норма. Не случайно предсричка с предна гласна $\text{и}^{\text{я}}$ се преглася в ѣ : $\text{би}^{\text{ял}}$ – бѣли . Тук оказва влияние междусричковата акомодация. Сричките, съдържащи предни гласни, издърпват по-напред учленението на $\text{и}^{\text{я}}$ и то попада в зоната на фонацията на ѣ . В неударено положение обаче

⁷ Вж. Бл. Шклифов, Костурският говор. София, 1973, 11.

⁸ Вж. К. Мирчев, п.с., 70.

компромисната съгласуваност на мека съгласна + а или на твърда съгласна + и + а се нарушава и съчетанието минава в е: *сн'ѣк* – *снегѣт*, *дриѣн* – *дренѣт*, *биѣл* – *белобрат*, *биѣс* – *бесѣт*. Така също и щушкатавите съгласни дърпат учленението на *иѣ* по-напред и то се преглася в *ѣ*.

Историческият развой на ѣ в българския език е сложен, извършил се на няколко етапа. Изясняването на протеклите развойни процеси на ѣ през тези етапи е особено важно за нашето езикознание. Същността на ѣ и А в старобългарския език отново потвърждава значението на този най-стар славянски писмен език като основна достоверна изходна база за славянското съпоставително езикознание.